

MUSA AKYİĞİTZEDE’NİN EKONOMİK GÖRÜŞLERİ ve OSMANLI İKTİSAT ANLAYIŞINA ETKİLERİ

THE ECONOMIC OPINIONS OF MUSA AKYİĞİTZEDE
AND HIS IMPACTS ON THE OTTOMAN ECONOMIC
UNDERSTANDING

Hayrettin PULAT*

Özet

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl boyunca siyasal istikrarsızlıklar, toplumsal huzursuzlukların yanı sıra ekonomik sorunlarla da uğraşmıştır. Ekonominin peyderpey Batılı büyük devletlerin yayılma ve nüfuz sahası haline gelmesi, Osmanlı müelliflerinin Batıya karşı tepki koymalarına neden olmuştur. Bu çerçevede Musa Akyığıtzade XX. yüzyılın arifesinde Osmanlı Devleti’nde egemen iktisadi düşünceyi eleştiren bazı görüşler dile getirmiştir. Siyasal ve ekonomik bağımsızlıkları ayrılmaz bir bütün olarak müतालa eden Musa Bey, yerli sanayinin geliştirilmesini ısrarla savunmuş ve bunun için de himaye usulünün uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Liberal iktisadi düşünceye yönelik eleştirilerinde tarihi örneklere sıklıkla başvurarak, himayeci ekonomik politikaların tatbik edilmesinin elzem olduğu, aksi takdirde gelişmekte olan ülke ekonomilerinin asla boyunduruk altından çıkmayacağı tezini işlemiştir. Ayrıca ülke ekonomisi açısından tarımın mı, sanayinin mi öncelikli olduğu tartışmasına da değinen Musa Bey, tarımsal üretim ile sanayinin aynı zaman diliminde olmasının daha faydalı olacağı hususunda bir sentez yapma yolunu tercih etmiştir. Bu çalışma kapsamında da öncelikle Musa Akyığıtzade’nin iktisadi düşüncesi hakkında bilgi verilmiş, akabinde Musa Bey’den sonra –özelikle II. Meşrutiyet döneminde- liberal iktisadi düşünceye yönelik eleştirilerden bahsedilmiş ve son olarak da Musa Bey’in iktisadi fikirlerinin uygulanabilirliği –kısa- tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Musa Akyığıtzade, Korumacılık, Liberal ekonomi, Tarım, Sanayi.

Abstract

The Ottoman Empire dealt with political, social as well as economic problems throughout the 19th century. The fact that the Ottoman economy gradually became a field for Western states on which they asserted their dominion and expansionist policies caused Ottoman writers to react against the West. In this context, Musa Akyığıtzade expressed some ideas criticizing the current dominant economic thoughts

---

* Arş. Gör. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hpulat@agri.edu.tr.

in the Ottoman Empire on the eve of 20th century. Musa Bey who evaluated the political and economic freedoms as inseparable, advocated for the improvement of domestic industries and in order to achieve this, he emphasized the necessity of the implementation of the patronage system. By frequently referring to historical examples in his criticism towards liberal economic thought, he pointed out the vitality of the implementation of the patronage system and he concluded that the economy of the developing countries would otherwise never be able to leave the yoking. Musa Bey who additionally pondered over the precedence of whether agriculture or industry in regard of the economy of the country, preferred a synthesis indicating that it would be better to have agriculture and industry concurrently at the same period of time. In the context of this study, information on the economic thought of Musa Akyigizade is given first, followed by the mentioning of criticisms against the liberal economic ideas after Musa Bey especially in the Second Constitutional era and finally the applicability of Musa Bey's economic ideas is briefly discussed.

Key Words: *Musa Akyigizade, Protectionism, Liberal Economy, Agriculture, Industry*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılı pek çok yönüyle önceki dönemlerden ayrılmaktadır. Bu yönlerden birisi de iktisadi düşüncedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılı iktisadi fikirlerin Osmanlı yönetici kesimi ve düşünürleri arasında yayılmasında, basın yayın ve tercüme faaliyetlerinde iktisada yönelik çalışmaların olması; Avrupa'ya öğrenim amacıyla giden öğrenciler ile sefirlerin gözlemleri ve edindikleri iktisadi malumat önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz.¹

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar egemen olan iktisadi düşünce liberalizmdir. Ancak 1880'li yıllardan sonra liberal iktisadi düşünceye yönelik bazı eleştiriler dile getirilmiştir. Bu çerçevede Ahmet Mithat Efendi himayeci politikaların uygulanması gerektiği fikrini öne sürmüştür.² Ahmet Mithat Efendi, meslekten bir iktisatçı olmaktan ziyade, gazetelerde bilimsel iktisada yönelik popüler yazılar yazan çok yönlü bir gazetecidir. Mithat Efendi'den sonra Musa Akyigizade meslekten iktisatçı olarak aynı doğrultuda kitaplar kaleme almıştır. Bu çerçevede liberal iktisadi düşünce ile himayeciliği tartıştığı ilk kitap *İktisad yahut İlm-i Servet Azadegi-*

---

¹ Ahmed Güner Sayar, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s.257-263.

²Ahmet Mithat Efendi, *Ekonomi Politik*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1296; Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Uygurluk Yayınları, İstanbul 1982,s.162-173

i Ticaret ve Usul-i Himaye olup, 1314/1896'da,³ ikinci kitap ise bir ders kitabı mahiyetinde hazırlanan genel iktisat kavram ve kaidelerini içeren *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad Kavaid-i Mühimme-i İktisadiyeyi Havidir* adı ile 1316/1898'de yayımlanmıştır.⁴

Döneminin diğer iktisatçılarıyla aynı görüşleri paylaşmaması, Musa Bey'in Osmanlı iktisat literatüründe önemli bir yere sahip olmasına neden olmuştur. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Musa Bey'in dönemin iktisadi düşüncesinden farklı bir konumda olduğunu dile getirerek o dönemde görülmeyecek derecede "*hazmedilmiş bir iktisat telakkisi*"ne sahip olduğunu belirtmektedir.⁵ Musa Bey yazdıklarıyla Osmanlı Devleti'nde himayeci iktisadi politikaların gelişmesine katkı sağlamıştır. Mekteb-i Harbiye'de hocalık yapmasından dolayı askeri öğrencilerin Musa Bey'in iktisadi düşüncesinden etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁶ *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad Kavaid-i Mühimme-i İktisadiyeyi Havidir* isimli kitabı Mekteb-i Harbiye'de ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu da bize XX. yüzyıla girerken askeri okul öğrencilerinin iktisadi bakımdan hangi fikirlerden beslendiğine dair önemli bir ipucu vermektedir.⁷

Musa Akyiğitzade, Osmanlı Devleti'nin kapitalistleşme sürecini liberallerle amaç bakımından aynı; yöntem açısından farklı olarak ele almaktadır. Akyiğitzade, ekonomi açısından geri kalmış ülkelerde liberal politikalar yerine himayeci politikalarla ya da müdahale ile kapitalistleşmenin mümkün olduğunu savunmaktadır. Musa Bey'in öngördüğü müdahale ise

³ Musa Akyiğitzade, *İktisad yahut İlm-i Servet Azadegi-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, Karabet Matbaası, İstanbul 1314. Bu eser, özünde korumacı ekonomik politikalar ile liberal ekonomik politikaları mukayese etmek ve ülke menfaatine hangisi faydalı ise onun tercih edilmesini sağlamak için yazılmıştır.

⁴ Musa Akyiğitzade *İlm-i İktisad veyahut İlm-i Servet Kavaid-i Mühimme-i İktisadiyeyi Havidir*, Pangaltıdaki Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1316. Ders kitabı olarak tasarlanan bu kitap, kısmen diğer ilm-i servet kitaplarından ayrılmaktadır. Bu bağlamda kitabın hemen başlangıcında yönetsel bilgilerin verilmesi, tımdengelim yerine tümevarım metodunun tercih edileceğinin vurgulanması eserin alamet-i farikasıdır. Eserin diğer iktisat kitaplarına benzer yönleri ise şöyle özetlenebilir; servet nedir, nasıl elde edilir, para ve faiz politikaları nasıl olmalıdır, büyük sanayi-küçük sanayi bahisleri, tarım-sanayi tartışmaları, toplumun ilerlemesinde bilim ve sanayinin rolü, say' ve amelî faydalı olması için yapılması gerekenler, üretim nedir, üretimin vasıtaları nelerdir, sermaye, işçi ücretleri gibi hususlardır.

⁵Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiyede İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s.46.

⁶Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.95.

⁷ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, s.174.

geçicidir. Nitekim ülke yeterli düzeyde kapitalistleşince söz konusu himayeci önlemler kaldırılır görüşündedir.⁸

Musa Akyiğitzade'nin Yaşamı

Musa Bey, 3 Aralık 1865'te Moskova'nın güneydoğusunda yer alan Penza idari bölgesine bağlı olan Çembar'da dünyaya gelmiştir.⁹ Babası Kazan ileri gelenlerinden üst düzey bir devlet memuru olan Mehmedcan Akyiğitzade annesi de yine Kazan'ın tanınan simalarından Fetullah Ayzdaroglu'nun kızı Gül Saide Hanım'dır.¹⁰ Dedesi Altınbay Akyiğitzade, Çar Aleksandr zamanında çeyrek asra yakın askerlik vazifesinde bulunmuş,¹¹ babası Mehmedcan Efendi ise Davrenski Apeka adında bir devlet kuruluşunda görev yapmıştır.¹²

Akyiğitzade, ilköğrenimine Maçalı'daki Tatar medresesinde başlamış, burada temel dini bilgiler ve Tatarca öğrenmiştir. Akabinde ise Çembar'da bulunan Rus mektebini ve 1884'te de Penza lisesini bitirmiştir. 1884-1888 yılları arasında Kazan, Penza ve Kırım'da bulunan Musa Bey, İsmail Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesinde çalışmıştır. Bu sırada modern fikirleri içeren Hüsametdin Molla adında kısa bir roman¹³ kaleme almıştır. Bu roman

⁸ Çavdar, *a.g.e.*, s.183-184.

⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.312. Hilmi Ziya Ülken Musa Bey'in Kazan'da doğduğunu, ancak köken itibarıyla Penza vilayetine bağlı Çembar bölgesine bağlı Altı Avul diye bilinen köylerden Kabil'e dayandığını yazmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan Sicill-i Ahval Defterleri'nde aynı tarih verilmiştir. BOA, DH. SAİD, 63/9; İsmail Türkoğlu, "Musa Akyiğitzade" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 31, Ankara 2006, s.213.

¹⁰ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, Örnek Matbaası, Ankara 1954, Cilt III, s.468.

¹¹ Türkoğlu, *a.g.m.*, s.213.

¹² Ülken, *a.g.e.*, s.312.

¹³ Yazılan metnin kısa olması dolayısıyla hikâye olarak da telakki edilmektedir. Roman 1887 yılında Tatarca olarak basılmıştır. 1900 yılında Osmanlı Türkçesi ile yayımlanmışsa da herhangi bir nüshasını bulamadık. Musa Bey'in bahsi geçen romanının herhangi bir nüshasına ulaşamadığımız için Abdullah Battal Taymas'ın verdiği bilgiler önemlidir. Bu roman hakkında Taymas şu değerlendirmede bulunur:

"Onların ardınca [*Şerafettin Mercani ile Kayyum Nasırı*] Kazan ülkesinde dar manasiyle edebi eserler de belirmeye başlamıştır. Diyelim, daha bu iki müceddid hayatta iken, 1885 senesinde Penza Rus gimnaziasında (lisesinde) okumuş olan Musa Akyiğitzade'nin 'Hüsameddin Molla' adlı yeni zamana uygun bir hikâyesi basılıp çıkmıştı. Bu hikâye, dil hususunda yenilik getirmedi ise de, yeni zaman hikâyeleri tarzında yazılmasıyla Kazan Türk edebiyatında yeni çığır (genre) açmış bulunuyordu. Muharrir bu hikâyesinde, Kazan Türk içtimai hayatından alarak, edebiyat sahnesine yeni kişiler çıkarmaktadır ki, bunlar, o zamanki Türk cemiyetinde hüküm süren usullerden hoşlanmadıklarını söylüyorlar, halkın bilgi ve görgü seviyesini yükseltmek ve içtimai hayata bir dereceye kadar hürriyet ruhu sokmak arzusunu izhar ediyorlar. Bunda aşk

Musa Bey'in hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Romanın molla tabakasını sınırlendirmesi, İsmail Gaspıralı'nın da teşvik ve yönlendirmesi ile Akyiğitzade, 1887/88'de İstanbul'a gelmiştir.¹⁴ Abdullah Battal Taymas, Musa Akyiğitzade ile Gerey Ahmeroğlu'nu -Ilminsky'nin mektuplarından yola çıkarak- karşılaştırmakta ve Musa Bey'in İstanbul'a gelmesini, İslam'a ve Türklüğe hizmet etmesini takdirle karşılamaktadır.¹⁵

Musa Akyiğitzade'nin 1887/88'de İstanbul'a geldiği ve Mekteb-i Mülkiye'den 1891 yılında mezun olduğu hesap edilirse mektebin Yüksek Tahsil kısmına gitmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Musa Bey'in Mekteb-i Mülkiye'de öğrenci olduğu yıllarda ise şu dersler okutulmaktadır:¹⁶“4. Sınıf dersleri; Tarih-i Osmani, Etnoğrafya, Usul-ü Maliye, Usul-ü İdare, İlm-i Servet, Coğrafya-i Sinaî, Fransızca, Kozmoğrafya, Coğrafya-i Osmani, Usul-i Defteri, Hukuk-u Medeniye. 5. Sınıf dersleri: İlm-i Hikmet(Felsefe), Fransızca, İstatistik, İlm-i Servet(İktisat), Hukuk-u Mîlel(Devletler Umumi Hukuku), Etnoğrafya ve Asar-ı Atika, Usul-ü Maliye, Coğrafya-i Sinaî, Usul-ü İdare, Hukuk-u Ticaret”

Musa Akyiğitzade 1891 yılında¹⁷ Mekteb-i Mülkiye'den pekiyi derecesiyle mezun olduktan sonra başkent başta olmak üzere değişik şehirlerde memur olarak görev yapmıştır. Kendisine tevdi edilen bazı görevler idaridir. Bu idari görevler genellikle merkezden uzak taşra “Kaza”larında kaymakamlıktır. Musa Bey, Mekteb-i Mülkiye'den mezun olmasının hemen akabindeki görevleri genellikle başkentte memurluk olmuştur. Söz konusu memuriyetlerin kaydına Sicill-i Ahval Defterlerinden ulaşmaktayız. Musa Bey, 29 Ocak 1892'de 1000 kuruş maaşla Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane lisan öğretmenliğine tayin edilmiştir. Aynı yıl (13 Şubat 1892)'de 750 kuruş maaşla ek memuriyet görevi ile Galata Gümrüğü Nezareti Muayene Salonu Muayene-i Kütüp memurluğuna atanmıştır. Maaşı aynı kalmak suretiyle 13 Nisan 1893'te Sirkeci Rüşumat Merkez Müdüriyeti Kitap Muayene memurluğuna nakledilmiştir. 31 Ağustos 1893'te ise memuriyet derecesi “Rütbe-i Salise”ye çıkarılmıştır. Memuriyetini layıkıyla yaptığı için 17

---

da var, sevgili, güzel kızı kaçırmak da var... Bütün bu maceraların kahramanı bir genç molla ki, hikâyenin adı da onun adından alınmıştır. Akyiğitzade, bu hikâyesinden başka hikâye ve roman kılığında hiçbir şey yazmamış idiyse de, onun izinde yürüyen başka edip ve muharrirler meydana gelmiştir.” Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri –Türk Tarihini Hazin Yaprakları-*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1966, s.134-135; Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri 1917 Yılına Kadar”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, S. 3-4, Ankara 1966, s.123.

¹⁴ Ülken, a.g.e., s.312.

¹⁵ Taymas, a.g.e., s.118.

¹⁶ Çankaya, a.g.e., C. 1, s.48

¹⁷ Çankaya, a.g.e., C. 3, s.468.

Temmuz 1898’de terfi edilerek memuriyet derecesi “*Rütbe-i Sanî*”ye yükseltilmiştir.¹⁸ Akyığıtzade, 14 Ekim 1909’da yapılan tensikatta Mekteb-i Harbiye Rus Lisası Öğretmenliği ve ek memuriyetlerinden azledilerek kadro dışı kalmıştır.¹⁹

Musa Bey taşrada ise Kaymakamlık²⁰ ile Tahrir-i Musakkafat Komisyonu Üyeliği görevlerini üstlenmiştir. İlk görev yeri Van Vilayeti sınırları içerisinde bulunan Adilcevaz Kazası kaymakamlığıdır. 16 Ocak 1910’da kaymakamlık görevine getirilmiş,²¹ maslahat açısında görülen lüzum üzerine 24 Temmuz

¹⁸ BOA, İ.TAL. 143/11/3.

¹⁹BOA, DH. SAİD, 63/9.

Kadro dışı kalması hakkında Tevfik Çavdar birtakım bilgiler vermekte ise de söz konusu bilgilerin herhangi bir dayanağı yoktur. Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Yayınları, Ankara 2003, s.33. Çavdar’ın verdiği bilgiler şu şekildedir: “*Musa Bey, Vezirhanı’nda kurduğu matbaada Metin adlı gazeteyi çıkardı. Gazetede liberal ekonomi politikalarının ülkeyi nerelere götürebileceğini tüm açıklığıyla yazıyordu. Ona göre tek çıkar yol himayecilikti. Gazetesi sık sık kapatıldı. Bir ara Metin gibi kapatılan iki gazete ile birleşerek Üç Kardeş adlı gazeteyi çıkardı. Ne var ki M. Cavid ve Hüseyin Cahit Beylerin büyük mücadelesi ve oyunları sonucu bu gazete de kapatıldı. Aynı zamanda, sivil olduğu bahanesiyle Harp Okulu ve Harp Akademisindeki derslerine son verildi.*” Bu konu hakkında Feroz Ahmad’ın yapmış olduğu değerlendirme daha makul gözükmektedir. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s.39,41. “*Mali durumun bozukluğu göz önüne alınarak, mevcut mali kanunlar düzeltilecek, yeni yıl için rasyonel bir bütçe hazırlanacaktı. Bütün nezaretlerde islahat yapılacak, fazla memurlar emekliye ayrılacaktı.*” 41. sayfadaki kayıta ise Ahmad şunları yazmaktadır: “*Kamil Paşa, hem verimi artırmak, hem de giderleri azaltmak amacıyla idari mekanizmanın hemen hemen her dalında büyük bir temizleme hareketine girişti.*”

Burada Tevfik Çavdar’ın vermiş olduğu bilgilerden bazıları yanlışır. İlk yanlış, Metin gazetesi sadece bir defa kapatılmıştır. Yoksa Çavdar’ın iddia ettiği gibi sık sık kapatılmamıştır. İkinci yanlış, gazete incelendiğinde liberal iktisadi görüşlerin eleştirildiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Söz konusu edilen eleştiriler “*İktisad yahut İlm-i Servet Azadegi-i Ticaret ve Usul-i Himaye*” isimli kitapta dile getirilmiştir. Üçüncü yanlış ise, iki gazete ile birlikte açılan gazetenin ismi Üç Kardeş değil, Üç Gazete’dir. Metin gazetesinin son sayısında bu konu hakkında şöyle bir kayıt düşülmüştür: “*Gazetemiz ve (Feyz-i Hürriyet) ve (Tasvir-i Hayal) gazeteleri arasında bir ittihat teşekkül etti. Yarından itibaren Üç Gazete namı altında olmak ve haftada iki defa kendi içinde musavver mizah kısmını muhtevi bulunmak ve ayrıca bir bedel alınmamak üzere müttehiden yine on paraya satılacak ve heyet-i müttehida-i tahririye tarafından neşredilecektir. Heyet-i müttehida-i tahririye: sahib-i imtiyazımız Musa ve (Feyz-i Hürriyet) sahib-i imtiyazı Vicdani, Ali Sacit Beylerden ve muavin-i tahririyeden müteşekkildir.*” Metin Gazetesi, Sayı: 32, Tarih 14 Şaban 1326/28 Ağustos 1324.(Miladi 11 Eylül 1908).

²⁰Tecrübesiz olması dolayısıyla Musa Bey’e mutasarrıflık yerine kaymakamlığa tayin edilmesinin daha yerinde olacağı düşüncesi dile getirilmiştir. BOA, DH.MUİ.7/2/27/1. Söz konusu duruma içerlenen Musa Bey uzun bir ariza yazarak Mekteb-i Mülkiye’de idare hukuku ve mülki idareye yönelik dersler aldığını, bunun aksine bir atama yapılırsa meşrutiyetin ruhuna mugayir hareket edileceğini vurgulayarak mutasarrıflık vazifesine talip olduğunu dile getirmiştir. BOA, DH.MUİ. 7/2/27/2.

²¹ BOA, İ.DH.1479/7.

1910'da Mamüretü'l- Hamid Kazası²² kaymakamı ile maaşları aynı kalmak şartıyla görev yerleri değiştirilmiştir.²³ Musa Bey, Mamüretü'l- Hamid Kazası kaymakamlığı görevini yerine getirmeye muktedir olamadığı, devlet işlerinin gittikçe karmaşıklaştığı dolayısıyla 7 Kasım 1910'da kaymakamlık görevine son verilmiştir. 22 Kasım 1910'da 625 kuruş maaşla emekli edilmiştir. Yaklaşık olarak 7 ay sonra Musa Bey'e tekrar memuriyet görevi tevdi edilmiştir. Mayıs 1911'den Haziran 1912 yılına kadar Aydın Vilayeti 4. Tahrir-i Musakkafat Komisyonu üyeliğine tayin edilmiştir. Yine Aydın Vilayeti 6. Tahrir-i Musakkafat Komisyon üyeliğini de Haziran 1912'den Temmuz 1912'ye kadar yürütmüştür. Daha sonra 28 Temmuz 1912'de Suriye Tahrir-i Musakkafat Komisyonu üyeliğini üstlenmiş ve Şubat 1913'e kadar bu görevi devam ettirmiştir. Şubat 1913 ile Mart 1914 tarihleri arası Humus Tahrir-i Musakkafat Komisyonu üyeliği yapmıştır.²⁴ Musa Bey'in taşradaki son görevi Bitlis Vilayeti dâhilinde bulunan Çapakçur Kazası kaymakamlığıdır. 23 Kasım 1914'te ataması gerçekleşmiştir.²⁵ 23 Eylül 1916'da hastalığı dolayısıyla İstanbul'a dönmüş ve 16 Kasım 1916'da Çapakçur Kaymakamlığı görevine son verilmiştir.²⁶ Musa Bey'in son idari görevi ise kütüphane müdürlüğüdür. Hilmi Ziya Ülken Rusya'da satın alınan Katanof Kütüphanesine müdür olarak atandığını dile getirmektedir.²⁷ Ancak Ali Çankaya Süleymaniye Kütüphanesine müdür olarak tayin edildiğini belirtmektedir. 9 Ağustos 1923'de TBMM tarafından yapılan soruşturma neticesinde istihdam edilmesine bir mani görülmeyip Vakıflar Genel Müdürlüğü Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğüne tayin edilmiş ve kütüphanenin ilk müdürü olmuştur.²⁸

Memuriyet ve idari görevlerinin yanı sıra Musa Bey, 1908 yılında kurulan bir derneğe üye olarak dernek bünyesinde faaliyetlerde bulunmuş ve derneğin yayın organı olan dergide bir yazı yazmıştır. Bu dernek 5 Kanun-ı Evvel 1324(18 Ocak 1908)'de kurulan Türk Derneği'dir.²⁹ Yusuf Akçura'nın

²² Mamüretü'l- Hamid, Hoşap olarak da bilinir. Bugün Van ili sınırları içerisinde kalan Gürpınar ilçesidir.

²³ BOA, İ.DH. 1482/35.

²⁴ BOA, DH. SAİD, 63/9.

²⁵ BOA, BEO, 4322/324128.

²⁶ Çankaya, *a.g.e.*, s.468-469.

²⁷ Ülken, *a.g.e.*, s.313.

²⁸ Çankaya, *a.g.e.*, s.469; Türkoğlu, *a.g.m.*, s.213; Nevzat Kaya, "Süleymaniye Kütüphanesi" *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, Cilt 38, s.121. Çankaya ve Kaya'yı teyit eden bir bilgi de İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında Bel_Mtf_54347 demirbaş numarası ile kayıtlı *Musa (Akyiğitzade) ve Eserleri Hakkında Bibliyografik Fiş* isimli belgenin ikinci sayfasında mevcuttur.

²⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İletişim Yayınları İstanbul 2011, s.440.

derlediği “Türk Yılı 1928” isimli kitapta derneğin kuruluşu, üyeleri, amaçları hakkında detaylı bilgi bulunmaktadır.³⁰ Derneğin yayın organının çeviri yazısı Cüneyd Okay tarafından yapılmıştır.³¹ Dernek milliyetçi duygularla kurulmuş ve bu hususta neşriyat yapacağını, bunun da anayasal bir hak olduğunu, Kanun-ı Esasi’nin ilgili maddelerine (16 ile 18. maddeler) atıfta bulunarak, beyannameinde açıkça dile getirmiştir.³² Nitekim dernek nizamnamesine bakıldığında dil, etnisite ve coğrafya açısından bir milliyetçiliğin yapıldığı açıkça gözükmemektedir.³³ İşlenen konular ağırlıklı olarak Türk tarihi, dili ve edebiyatıdır.³⁴

Belirtilen atmosfer içerisinde Musa Akyiğitzade de “*Kazan Tatar Şivesinde Darb-ı Meseller*” başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Bu yazı “Peşte”de yazılan bir kitabın tanıtımıdır. Kitap, Mösyö Fozet tarafından yazılan kitabın ismi “*Kazan-Tatar Darb-ı Meselleri*”dir. Ayrıca yazının ilerleyen satırlarında Musa Bey, bu başlık altında bir yazı dizisi kaleme almak istediği anlaşılmaktadır. Ancak memuriyet görevlerinden kadro dışı kalması dolayısıyla dergideki yazı sayısı bununla sınırlı kalmıştır. Yine de “Türk Derneği”nin bir üyesi olarak kalmıştır.³⁵

Musa Bey, gelişmiş ülkelerde değişik açılardan faydalı hizmet gören derneklerin/oluşumların olduğunu belirttikten sonra, hizmetlerin bireysel olarak da yapılabileceğini, ancak kurumsal hizmetlerin daha kuşatıcı ve etkili olduğunu dile getirir. Bu noktadan hareketle “*Türk Derneği*”nin de aynı amaçla hareketle Türklüğe faydalı bir biçimde hizmet edeceğini belirtmiştir.³⁶

Türk Derneği 1912 yılının sonlarına kadar varlığını devam ettirmiştir. Derneğin yayın organı olan *Türk Derneği Dergisi* de sadece yedi sayı çıkmıştır. Ancak aynı üyelerin 1912 yılına kadar bu dernek çatısı altında kaldıklarını söylemek oldukça zordur. 1911 yılında politikacıların iki kutba ayrılması, bunun yanı sıra Musa Bey’in 1910 yılında taşraya kaymakam olarak gönderilmesi, Musa Bey gibi bazı üyelerin de memuriyetleri gereği İstanbul’dan ayrılmak durumunda kalması savımızı destekler niteliktedir.³⁷ Türk Derneği, daha sonra kurulacak olan Türk Ocaklarına kurumsal anlamda

³⁰ Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Tarafından Neşr Olunmuştur, 1928, s.435-436.

³¹ Cüneyd Okay, *Türk Derneği*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

³² Okay, *a.g.e.*, s.15-16; Masami Arai, *Jön-Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.23-48.

³³ Okay, *a.g.e.*, s.17-19.

³⁴ Okay, *a.g.e.*, s.20-245.

³⁵ Okay, *a.g.e.*, s.66.

³⁶ Okay, *a.g.e.*, s.65.

³⁷ Tunaya, *a.g.e.*, s.441.

temel teşkil ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra neşriyat alanında Türk Derneği Dergisi de Türk Yurdu dergisine zemin hazırlamıştır.³⁸

Musa Bey, 1896 yılında Salih Efendinin kızı Hayriye hanımla evlenmiş ve Ayşe Fadıla, Emine Adile isimli iki kızı ile Ahmet Şerafettin adında bir oğlu olmuştur. Eski Yunanca, Arapça, Farsça, Latince bildiği; Almanca, Rusça ve Fransızcaya vakıf olduğu, bunların yanı sıra tercüme yapmayı ve keman çalmayı da sevdiği bilinmektedir.³⁹ Musa Akyiğitzade 6 Eylül 1923'te Çengelköy Bakırcıbaşı sokağındaki evinde vefat etmiştir.⁴⁰

Korumacılığın/Usul-i Himayenin Savunusu

Musa Akyiğitzade'ye göre, ekonomik politikalar açısından XIX. yüzyılın son çeyreği, yol ayrımının belirginleştiği yıllardır.⁴¹ Bu çerçevede bir değerlendirme yapan François Georgeon süreci biraz daha gerilere götürüp Tanzimat ile başlatmaktadır. Georgeon, Tanzimat'tan sonra iktisadi politikalar açısından iki ana eğilimin oluştuğunu şöyle ifade etmektedir: *“Tanzimat'tan itibaren iki eğilimin öne çıktığı ve 20. yüzyıl başında bunların tam anlamıyla birer düşünce akımı halini aldığı söylenebilir: Liberal eğilim ve milli iktisat eğilimi. Birincisinin yandaşlarına göre Türkiye esas olarak bir tarım memleketidir. Ve öyle de kalmalıdır. Tarım ürünlerini ihraç edebilmek için serbest dış ticareti benimsemek gerekir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşmesinin temelleri bu ihracat sayesinde atılabilecektir. Milli iktisat yandaşlarına göre ise öncelikler tam tersi yönde olmalıdır: Avrupa'yı yakalamak için önce sanayileşmek ve bu konuda başlıca engel Avrupalı güçlerin dayattığı serbest dış ticaret olduğu için, korumacı önlemlerle yeni doğan sanayiye kollamak gerekir. İkinci aşamada, bir Müslüman Türk girişimci sınıfı geliştirilecek ve korunacak, böylece devlet yapısı 'milli' bir burjuvaziye dayandırılacaktır.”*⁴²

Musa Bey, yol ayrımı tespitinden sonra liberallerin tezlerini ve himayecilere yönelik eleştirilerini dile getirir. Bunlardan *ilki*, yeryüzü genel bir pazardır. Dolayısıyla her coğrafya iklim ve toprak özellikleri gereği belirli ürünleri yetiştirme kabiliyet ve kapasitesine sahiptir. Her ülke kabiliyeti gereğince en iyi yaptığı malı diğer ülkenin imal ettiği mal ile değiştirir.

³⁸ Akçura, *a.g.e.*, s.436.

³⁹ Çankaya, *a.g.e.*, s.469; Sicill-i Ahval Defterinde *“Türkçe okur-yazar, Rusça ve Fransızca tekellüm eder.”* ifadesi yer almaktadır. BOA, DH. SAİD, 63/9.

⁴⁰ Çankaya, *a.g.e.*, s.469.

⁴¹ Akyiğitzade, *İktisad yahut İlm-i Servet Azadegi-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, s.7.

⁴² François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 141.

Bundan dolayı mahallinde üretilen mal kaliteli olur. Bu konuda himaye fikrini savunan iktisatçılara ise şu eleştiriler yöneltilmektedir: Uluslararası ticaretin kendi haline bırakılmasından ziyade yabancı mallarına yüksek gümrük vergileri koymak veya ithal malın ülkeye girmesini yasaklamak pek akıl kârı bir uygulama değildir. Çünkü bu durum bir ülkenin bir alanda daha kaliteli ürün imal etmesine engel olduğu gibi, malların daha pahalı satılmasına ve uluslararası ticaretin azalmasına da sebep olmaktadır. Bunların yanı sıra usul-i himayenin uygulanması uluslararası iş bölümüne engel olur, bir yerde yetiştirilmesi mümkün olmayan bir ürünün yetiştirilmesi gibi beyhude uğraşların doğmasına neden olur. Ayrıca usul-i himaye genel zenginliğin önüne set çeker.

İkinci eleştiri konusu, himayeciliğin devletler arası çatışmalara neden olduğu hususudur. Himayeden dolayı devletler birbirleriyle sürekli savaş halinde olurlar. İnsan kanının dökülmesine neden olan usul-i himaye, XIX. yüzyıl medeniyet anlayışına uygun değildir. Çünkü söz konusu medeniyet barış temeli üzerine bina edilmiş, insanlığın huzuru, mutluluğu ve güvenliği gibi birçok unsuru bir arada bulundurur. İnsanlık geleceği açısından belirtilen iyi temennilerin devam edebilmesi için devletler, her alanda üretim yapmak yerine iyi yapabildikleri sanayi kollarına yönelmedirler. Mesela İngiltere gemicilik alanında iyi ise bu faaliyet alanının İngilizler tarafından icra edilmesi gerekmektedir. Böyle bir durumda hem İngilizler daha kaliteli bir hizmet sunarlar hem de deniz ulaşımı ve nakliye ücretleri ucuzlar. Buna karşın usul-i himaye tercih edilirse; herkes kendi gemisini yapacağı için bir rekabet söz konusu olmaz, bu da ulaşım ve nakliye ücretlerinin artmasına neden olur. Ülkeler kabiliyet ve potansiyellerine göre bazı üretim alanlarını seçmelidirler. Örneğin bir ülke ziraatçı, diğeri gemici, başka bir memleket farklı bir sanayi kolunda üretim gerçekleştirirse hem daha kaliteli bir hizmet sunulmuş olur hem de daha az emek sarfıyla ucuzluk teminat altına alınmış olur.

Üçüncü eleştiri konusu, himayecilik, sadece büyük şehirlerde yaşayan tüccarın faydasına sonuçlar doğurur. Himaye edilen üretim eşyasına %40 gümrük vergisi getirilmesi durumunda söz konusu vergi artışı oranında malın fiyatına eklenerek satılır. Bundan dolayı yerli üreticiler de ürettikleri malı pahalıya satma durumunda kalırlar. Bu fiyat artışı ise ahali üzerine yük olur. Ahalinin birkaç kişinin kârı için vergi yükünün altına sokmak adalete uygun bir davranış değildir. Ülke içerisinde kaliteli ve ucuz üretimin yapılabilmesi için gümrüklerin kaldırılması gerekmektedir. Çünkü üretim yapacak son teknoloji makinelerin getirilmesi üretilen malın hem kalitesini artırır hem de malın ucuza satılmasına zemin hazırlar. Ticarete müdahalenin azaltılması ve gümrük vergilerinin asgarileştirilmesi/kaldırılması uluslararası bir rekabete sebep olur. Bu da mamul maddenin daha ucuza satılmasına zemin oluşturur.

Böylece hem genel zenginlik artar hem de kaliteli ürünler elde edilir. Örneğin İngiltere adalarında tütün ekimine kalkışılmış, ağır şartlar ve emekler sonucunda tütün yetiştirilmiş olsun. İklimi uygun olmayan İngiltere hem kalitesiz, hem de pahalı tütün üretmiş olur. Böyle pahalı ve zor şartlarda üretim yapılacağına, Fransızlara kömür satarak gayet kaliteli Fransa tütününü satın alabilirler. Netice itibariyle iki devlet de kârlı çıkmış olur.

Dördüncü eleştiri konusu, yerli sanayiye korumak, devletin sermayesinin himaye edilen alana sarf edilmesine neden olur. Bu da ülkenin iklim koşullarına uygun olan sanayi kolunun sermayesinin azalmasına sebebiyet verir. Söz konusu sermayenin azalması iklim koşullarına uygun olan sanayinin gelişmesine engel olur, işçi ücretinin de azalmasına zemin hazırlar. Ülkenin elverişli olan sanayi koluna sermayesini hasretmemesi ve işçi ücretlerinin azalması memleket için zararlı bir durumdur. Bir memlekette sanayinin ilerleyebilmesinin baş koşulu sermayedir. Sermayenin olmaması üretimi olumsuz manada etkiler, sanayi gelişmez. Örneğin bir ülkede ziraatin ıslahı için sermaye gerekirken çuhaya gümrük vergisi uygulanması pek akıllı kârı değildir. Zaten sermayesi az olan ziraatin sermayesi daha da azalır. Bu da ziraatin gelişmesine mani olur.

Son eleştiri konusu ise ticaret dengesi usulünün himayeciler tarafından savunulmasıdır. Bu XVI. yüzyılda merkantilistler⁴³ tarafından ortaya atılan iktisada dair bir kavramdır. Usul-i himaye ise merkantilizmin yeni bir biçiminden başka bir şey değildir. Ticaret dengesi fikrini savunanlar ülkeye

---

⁴³Mustafa Acar; Ömer Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü, Adres Yayınları*, Ankara, 2005, s.277-278. "16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da feodalizmin çözüldüğü ve yerine mutlakiyete dayalı milli devletlerin kurulduğu dönemlerde etkili olmuş; altın, gümüş, vb. değerli madenlerin bir ülkenin siyasal ekonomik gücünün başlıca kaynağı olduğunu; ülkenin zenginleşmesi ve güçlenmesinin dış ticaret dengesinin fazla vermesine bağlı bulunduğunu; dolayısıyla ihracatın teşvik edilerek ithalatın kısıtlanması, müdahaleci yerel ekonomiyi dışa karşı korumacı bir dış ticaret politikası izlenmesi gerektiğini savunan iktisadi öğretidir. 16. yüzyıl başlarında dünyada coğrafi keşiflerin başlaması, Avrupa'da yaşanan sosyo-kültürel ve siyasal değişiklikler ile dönemin egemen iktisadi yapılanması olan merkantilizm birbirine paralel olarak gelişmiş; bir anlamda merkantilist öğretidir, dış dünyadan hammadde ve kıymetli madenler temin etme girişimleri şeklinde başlayıp sonraları çok daha kapsamlı boyutlara ulaşmış olan sömürgecilik sürecinin düşünsel zeminini hazırlamıştır. Merkantilizmin Fransa'da uygulanan biçimine Colbertizm, Almanya ve Avusturya'da uygulanan biçimine Kameralizm, İngiltere ve İspanya'da uygulanan biçimine ise Bulyonizm denmektedir." Daha detaylı bilgi için bakınız; Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s.43-48.

gelir getirecek her şeyi desteklemişlerdir. Merkantilistlerin fikirleri ise Adam Smith⁴⁴ tarafından çürütülmüştür.⁴⁵

Liberal iktisatçılar yukarıda özetlenen hususları savunurken himayeciler de bu düşüncelere muhalif bazı görüşler savunmuşlardır. Esasen Musa Bey de kendisini himayeci ekol çerçevesinde geliştirmiş ve himayecilerle aynı noktalarda birleşmiştir. Bazı hususlarda mensup olduğu ekole eleştiriler getirirse de Akyiğitzade muvakkaten uygulanacak bir usul-i himaye taraftarıdır.

Himayeci görüşü savunan iktisatçılar yukarıdaki eleştirilere şu cevapları vermişlerdir:

Dünya genel bir pazar değildir. İnsanları doğuştan itibaren gözettileri Adam Smith ve haleflerinin iddia ettikleri gibi sadece iktisadi menfaat değildir. Şayet sadece iktisadi menfaat gözetilse belirtildiği gibi dünya bir pazar olurdu. Ancak iktisadi menfaatin yanı sıra daha yüce maksat ve menfaatlerin husulüne çalışılması gerekmektedir. Bunlar siyasi ve etnik menfaatlerin korunması, gelenek ve göreneklerin savunması şeklinde özetlenebilir. Madem ki manevi değerler önemlidir, öyleyse manevi değerlere ve millet hayatına uygun olan iktisadiyatı seçmek gerekmektedir.⁴⁶ Liberal ekonomik politikalar kısa vadede kârlı gibi gözükse de devlet ve toplum yaşamında uzun vadede zararlıdır. Buna mukabil usul-i himaye kısa vadede zararlı gibi gözükse de uzun vadede milli sanayi meydana getireceği için tercih edilmesi gereken en emin yoldur.

Himayeciliğin milletler arasında çatışmalara neden olduğu inkâr edilemez. Ancak serbest piyasanın da savaşları azalttığı söylenemez. Çünkü İngiltere liberal politikalar benimsemesine rağmen dünyanın herhangi bir yerinde savaşmaksızın bir yıl bile geçiremiyor.

Himayeciliğin, eşya fiyatını artırması bahsine gelince, artan bu fiyatlar genellikle tüketicilere yüklenmeyip yabancı sanayicilere yüklenir. Usul-i himayenin uygulanması durumunda yerli üreticilerin artacağı ve bunlar arasında rekabetin doğacağı muhakkaktır. Rekabetin doğal sonucu ise himaye

---

⁴⁴Liberal iktisadi düşüncenin kurucusu olarak kabul edilen İngiliz düşünür. Adam Smith'in hayatı ve fikirlerinin detaylı bilgisi için bakınız; Mark Skousen, *İktisadi Düşünce Tarihi: Modern İktisadın İnşası*, Çev. Mustafa Acar, Ekrem Erdem ve Metin Toprak, Ayrıntı Yayınları, Ankara, 2016, s.13-38; Phil Thornton, *Büyük Ekonomistler*, Çev. Hande Koçak, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.9-30.

⁴⁵ Akyiğitzade, *age.*, s. 8-15.

⁴⁶ İktisadi menfaatlerin yanı sıra maneviyata vurgunun olması Musa Akyiğitzade'nin Tarihçi Okul'la aynı iktisadi düşüncede olduğunun bir göstergesidir. Karşılaştırma için bakınız: Rona Tunalı, *İktisadi Düşünce Tarihi*, Bilim Teknik Yayınevi, Ankara, 2011, s.109.

edilen sanayi kolunun gelişmesidir. Mamul eşya fiyatı ise ilk konulduğu gibi yüksek olarak kalmayıp, zaman içerisinde artan rekabetle düşer.

Himaye edilen üretim koluna sermayenin hasredilmesinin diğer üretim kollarına etkisi sermayesi az olan ülkelerde rastlanılabilir. Ancak İngiltere gibi ülkelere ihraç yapabilecek derecede sermayesi olan ülkelerde sermaye azlığı hissedilmez.

Musa Bey liberallerin, korumacıların savunduğu ticaret dengesi kaidesine bağlı olduklarını dile getirmiştir. Nitekim bir memlekete ithal edilen malların miktarının ihraç edilen malların miktarından fazla olması ülkenin servetini artırmaz. Adam Smith ve ardıllarının ortaya attıkları ticaret dengesi kaidesi yanlıştır. Son 20 sene zarfında İngiltere'nin ithalatı ihracatından fazladır. Ticaret dengesi kaidesine göre İngiltere'nin zenginliğinin azalması gerekirken gittikçe artmaktadır. İthalat ve ihracat dengesi üzerine kuramsallaştırılmaya çalışılan ticaret dengesi teorisi yanlıştır. Buna mukabil ülke borçları üzerine teorileştirilecek ticaret dengesi kaidesi doğrudur. Bir ülkenin alacağı borcundan fazla olması, söz konusu memleketi zenginleştirir fikri daha gerçekçidir. İngiltere'nin alacağı borcundan fazla olduğu için ihracatı, ithalatından az olmasına rağmen, İngiltere zenginleşmektedir.⁴⁷

Liberal iktisatçıların her ülkenin belirli üretim kollarında ilerlemesi fikrine Musa Bey sıcak bakmamaktadır. Söz konusu üretim bölüşümünün tarihin hiçbir devrinde uygulanmadığı Akyiğitzade tarafından tarihsel bir perspektifle eleştirilmiştir.⁴⁸ Her toplumun tarihi süreç içerisinde sırasıyla bazı üretim kollarında geliştikleri ve bazı toplumların da aynı dönemde farklı üretim kollarında ilerledikleri dile getirilmiştir.⁴⁹

Musa Bey'e göre bir ülkede fabrikaların bulunması, o ülkede ziraat yapılmayacağı anlamına gelmemeli. Ziraate dayalı sanayi kolları pekâlâ açılabilir. Dolayısıyla ülkelerin üretim alanlarının sınırlandırılması, üretim kollarından birini veya birkaçının tercih edilmesi söz konusu değildir. Böyle bir sınırlama ve üretim bölüşümü iktisadi kaidelere de aykırıdır.⁵⁰

Ticaretin serbest bırakılması, devlet müdahalesinin sınırlandırılması veya ortadan kaldırılması kaidesi sürekli güçlü olan devletlerin lehine işler. Zengin olan devletleri daha zenginleştirir, fakir olan devletleri daha da fakirleştirir. Eğer gerçek anlamda bir liberalizmden söz edilecekse rekabet eden devletlerin ekonomik güçlerinin aynı seviyede olması gerekmektedir. Aksi takdirde "bir

⁴⁷ Akyiğitzade, *a.g.e.*, s.7-21.

⁴⁸ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s.316.

⁴⁹ Akyiğitzade, *a.g.e.*, s.21-22.

⁵⁰ Akyiğitzade, *a.g.e.*, s.22.

*memlekette çoktan beri fabrikalar teessüs etmiş ve ahalice bu işe irsa-i ülfet hâsıl olmuş diğer memlekette sanat-ı cesime yani fabrikacılık teessüs etmekte bulunmuş olsa bu iki memleket beyninde rekabetin tasavvuru nasıl mümkün olsun. Zebunun kaviye rekabeti neticesi zayıfın mahv olmasıdır.*⁵¹

Gelişmekte olan ülkelerde yeni kurulan sanayi kollarının korunması, yukarıdaki alıntıda açıklanan nedenden dolayı gereklidir. Gümrük vergilerinin konulması üreticiyi teminat altına alır ve ülke zenginliğine uzun vadede ziyadesiyle katkıda bulunur. Bu yönüyle usul-i himayenin tercih edilmesi gelişmekte olan ülke ekonomileri için daha uygundur.⁵²

Musa Bey, usul-i himayenin yararları olduğu kadar zararlarının da olabileceğini dile getirir. Bu zararlardan *ilki*, himayeciliğin uygulanması durumunda yerli üreticilerde bir tembelliğin hâsıl olması ve bunun neticesi olarak kaliteli mal üretilmemesidir. *İkinci* zarar ise himaye edilen sanayi kolunda üretim fazlası malların iç pazarda pahalı, dış pazarda ucuza satılması ihtimalidir. Söz konusu zararların husule gelmemesi için Musa Bey bazı önerilerde bulunur. Akyiğitzade, bahsi geçen zararlardan *ilki* için “*azadeği-ticaret mürevviçlerinin eskâr-ı ifratiyesi olduğu unutulmamalıdır.*” demek suretiyle eleştiriye set çekmeye çalışmaktadır. Himayeden dolayı üreticilerin atıl kalacağı fikri çok sıhhatli değildir. Çünkü bir ülkede himaye edilen üretim sahasında sadece birkaç üretici bulunmadığı, ülkenin değişik yerlerinde çok sayıda üreticinin bulunabileceği, bunun da rekabete sebep olacağı dile getirilmiştir. Usul-i himayeden dolayı hâsıl olması muhtemel *ikinci* zarar için de bazı önerilerde bulunuluyor. Şöyle ki talepten fazla mal üretilirse, üreticiler üretim miktarını sınırlayarak üretim fazlasının önüne geçebilir ve fiyatta bir denge sağlayabilirler.⁵³

Musa Akyiğitzade eserinde “*usul-i himaye diye kavramsallaştırılan ekonomik politikasının seçilmesi gerekli midir?*” sorusuna cevap aramıştır. Musa Bey, sanayinin ve fabrikacılığın gelişmesi açısından geçici himayeciliğe elzem gözüyle bakmaktadır. Başka bir deyişle usul-i himaye, geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınması için yegâne çare olarak görülmüştür. Fransa ve Amerika'nın da himayeci politikalar sayesinde yerli sanayiye geliştirdikleri dile getirilmiştir.⁵⁴

Geri kalmış tarım ülkelerinde sanayiye dair üretimin zor olduğunu vurgulayan Musa Bey, yapılması gereken en öncelikli ve zaruri şeyi himayeci ekonomik politikaların uygulanması olarak belirlemiştir. Çünkü Avrupa

⁵¹ Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.22-23.

⁵² Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.23.

⁵³ Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.25-27.

⁵⁴ Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.27.

devletlerinin şimdi yapmak istedikleri şey kendi ürünlerine pazar aramaktan başka bir şey değildir. Kurulacak fabrikaların Avrupa sermayesi ile mücadele etmesi son derece zordur. Dolayısıyla bir ülke iktisaden kalkınmak istiyorsa himaye usulünü seçmesi gerekmektedir. Ayrıca Musa Bey'e göre büyük sanayi kollarının kurulması esnasında bütün devletler ilk önce himaye usulünü seçmişlerdir. Belli bir iktisadi güce eriştikten sonra serbest ticaret düsturunu benimsemişlerdir. Akyiğitzade bu durumun “*en bariz ve bilinen örneği İngiltere'dir*” demektedir.⁵⁵

İthal edilen mallara düşük gümrük tarifelerinin uygulanmasının, yerli üreticileri olumsuz etkilemesi kuvvetle muhtemeldir. Şöyle ki düşük gümrük vergileri beraberinde ithal malların ucuza satılmasını getirir. Ahali ise ucuz mala rağbet edeceğinden yerli üreticiler zarar eder. Yerli üreticilerin zarar etmesi devletin de zarar etmesi anlamına gelir. Bu durumda yapılacak öncelikli şey ithal malların ülkede dolaşımının zorlaştırılmasıdır. Bu da yüksek gümrük vergileri ile mümkündür. Yapılacak ikinci şey ise yerli üretime ülke içinde nakliye kolaylıkları sağlamaktır. Böylece yerli üretim olan mamuller ülkenin her yerine dağıtılabilir.⁵⁶

Musa Akyiğitzade, himayeci politikaların geçici olması gerektiğini dile getirir. Belirli bir süre himaye edilen alanda gelişme meydana geldikten sonra ithal mallarla rekabet edebilme gücü artan yerli üretim alanının artık himaye edilmeye ihtiyacı kalmamıştır.⁵⁷

Usul-i Himaye ve Azadeği-i Ticaretin Bilimsel Temelleri

Himaye usulünün temelinde *her şeyden önce* toplumcu bir görüş yatmaktadır. *İkinci* olarak değişik üretim devirlerinin aynı zaman diliminde gerçekleşmesidir. *Son* olarak geri kalmış ülkelerin kalkınması için çözümler üretmeye çalışmasıdır. Musa Bey, himayeciliğe bilimsel dayanak olarak iki kavram daha ortaya atar. Bunlardan ilki “*devair-i istihsaliye*”dir. Üretim dönemleri (*devair-i istihsaliye*) kavramını Musa Bey, aynı anda bir ülkede değişik üretim alanlarının uygulanması olarak tanımlamaktadır. Mesela bir ülkede tarımsal üretim yapıldığı sırada tarımsal ürünlerin mamul hale getirilmesi için fabrikaların kurulması üretim dönemlerini açıklamaktadır. İkinci kavram ise “*daire-i istihsaliye*”dir. Üzerinde en fazla durulan kavram da budur. *Daire-i istihsaliye* nedir? sorusuna Musa Bey'in cevabı şu şekildedir: “*Muhtelif sanatlı istihsal mahallerine malik olan yerler kesb-i umran etmiştir. İşbu umran sanayinin bir veya iki vilayetten ibaret bir dairede ziraat ve ticaret ve fabrikacılık şeklinde muhtelif olmasından neşet eylemiştir.*

⁵⁵ Akyiğitzade, a.g.e.,s.34.

⁵⁶ Akyiğitzade, a.g.e.,s.35-36.

⁵⁷ Akyiğitzade, a.g.e.,s.39-41.

Şöyle ki bidayette bu birkaç vilayetten ibaret dairede ekincilikle iştilgal edilmiştir. Yeniden azadegi-i ticaret kaidesi kabul edilmediğinden bir dairede ziraat mahsulâtı ekseriyetle sarfiyat-ı mahalliyeye istimal olunmuştur. Haric-i memlekette ziraate büyük büyük pazargâhlar yani mahreçler açılmadığından mahsulât-ı ziraiye mürur-ı zamanla ihtiyac-ı mahalliyeyi aşmıştır. Ziraatın ihtiyacat-ı mahalliyeden fazla kalan miktarları başka şeylere tahvil edilmeye başlamıştır. Zeytinden yağ, üzümünden pekmez veyahut kuru üzüm vesair istihsalat meydan bulmuş sanat-ı istihsaliye tahaddüs eylemiştir. Gütgide mesai-i iktisadiye-i umumiye mahsulâtı (bu sefer mahsulat-ı mütehavvilesi) tasarruf edilerek sanat-ı maliye vüsat bulmuş, alat ve edevat ikmal edilmiş, o dairede sanat-ı cesime (fabrikacılık) türetilmiştir. İşte daire-i istihsaliye budur.”⁵⁸

*Daire-i istihsaliyede merkezde bir veya birden çok üretim merkezi bulunur. Çevrede üretilen ihtiyaç fazlası ürünler mamul hale getirilmek için söz konusu üretim merkezlerine gönderilir. Burada işlenip mamul hale getirildikten sonra tacirler aracılığıyla iç ve dış pazarlarda satılır. Ham madde üretilen yerler ile mamul hale getiren üretim daireleri arasında ulaşımın kolay ve ucuz olması beraberinde yüksek kârı da getirir. Bundan dolayı liman kentleri son derece zengin ve kozmopolit olmakla birlikte daire-i istihsaliye merkezleridir.*⁵⁹

Musa Bey, liberal ekonomik düşüncenin temelinde rasyonalizmin (*felsefe-i akliye*) olduğunu belirtmektedir. Rasyonalizmin XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa’da ortaya çıkıp geliştiğini dile getiren Musa Bey, bu noktadan hareketle liberalizmin temelinde rasyonalizmi yerleştirmektedir. Akyiğitzade, sözlerine devamla rasyonalizmin tahrip edici yönünü eleştirir. Rasyonalizm, insanlar arası ilişkilere dair işlerde gelenek ve göreneklerin ortadan kaldırılmasını öngören felsefi bir öğretimdir. Bu öğretinin doğrultusunda Fransa’da pek çok geleneksel kurum ilga edilmiştir. Belirtilen hususların yanı sıra iktisadi açıdan eski usullerin ortadan kaldırılması fikrini yaymaya başlamıştır. Üretimde sınırlamanın olmaması gerektiği dile getirilerek esnaflığın kaldırılması vurgulanmıştır. Çünkü esnaflık akla ve mantığa, başka bir deyişle rasyonalizme dayanmamaktadır. Musa Bey, rasyonalistlerin bu fikirlerinin ifrat derecesinde olduğunu belirtmektedir. Toplumsal dayanışma için esnaf ve esnaf örgütlenmelerinin faydalı olduğu, belli bir aşamaya geldikten sonra kaldırılabilirliği dile getirilmiştir.⁶⁰

⁵⁸ Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.41.

⁵⁹ Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.43-46.

⁶⁰ Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.47-48.

Liberal iktisadi düşüncenin eşyanın fiyatını azalttığı fikrine Musa Bey de katılmaktadır. Ancak ticaret serbestisi, usul-i himayeden sonra gelen aşamadır. Bir ülke iktisaden kalkınmak istiyorsa öncelikle himayeci tedbirler almalıdır. Belli bir seviyeye gelindikten sonra liberal ekonomi düşüncesi uygulamaya sokulabilir.⁶¹

Tarım-Sanayi Tartışması Hakkındaki Görüşleri

Liberal iktisadi görüşü savunanların iddia ettiği gibi “*her ülke belirli alanlarda ekonomik faaliyetlerini icra etmelidir*” sınırlamasına Musa Bey’in karşı çıktığını yukarıda dile getirmiştik. Akyiğitzade iktisat tarihinin hiçbir devrinde böyle bir şeyin olmadığını ve olamayacağını belirtmektedir. Söz konusu tez uygulanırsa, ekonomisi tarıma dayalı ülkelerin iktisaden sanayici ülkelere bağımlı olması sonucu doğar. Ekonomik bağımlılığın ikinci aşaması ise –tarım ekonomisine sahip ülkeler için- siyasal bağımsızlığın yitirilmesidir. İktisadi bağımsızlık, siyasal bağımsızlığın ön koşulu, olmazsa olmazdır. Musa Bey, bu görüşlerini desteklemek için de İngiltere ve İrlanda örneğini verir. Şöyle ki, tarım ekonomisine sahip olan İrlanda’da çiftçi, ekonomik açıdan sermaye sahibi olan tüccar ve fabrikatör İngilizlere tabidir. İngilizler, İrlanda’nın tarımsal ürünlerini –keten, patates ve buğday gibi- ucuza alıp imal ettikleri tarımsal makineleri pahalıya satmaktadırlar. Bu durum İrlanda’da tarımın gelişmesine olumlu katkı sağlayacağı yerde git gide tarımın daha da kötüleşmesine ve dışa –İngiltere’ye- bağımlı hal almasına zemin hazırlamıştır.⁶²

Belirtilen hususun dışında bir ülkenin neden sadece tarıma dayalı üretimde kalmayacağını Musa Bey başka bir örnekle daha açıklamaktadır. Ham maddenin mamul maddeye göre nakliyesi hem zor hem de pahalıdır. Biri sanayi diğeri tarım ülkesi olan iki farklı ülkeyi mukayese eden Musa Bey, tarımsal üretim yapan memleketin kendi ürettiklerini sanayici ülkeye, sanayici ülkenin ise kendi ürettiklerini tarımsal üretim yapan ülkeye satmasından söz ederek durumun tarım ekonomisine sahip ülke açısından olumlu sonuçlar doğurmayacağını ve bazı mahzurları olduğunu dile getirir. Şöyle ki ağırlık açısından ham madde, mamul maddeye göre daha ağır, taşınması güç ve pahalıdır. Buna mukabil mamul madde ham maddeye göre daha hafif, nakliyatı daha kolay ve ucuzdur. Ayrıca ham maddenin uygun şartlarda saklanmaması dolayısıyla bozulması kuvvetle muhtemeldir. Mamul maddelerde böyle bir şey söz konusu bile değildir.⁶³

⁶¹ Akyiğitzade, *a.g.e.*, s.49-51.

⁶² Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.28.

⁶³ Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.28.

Bir ülkenin sadece tarımsal üretim yapılmamasını gerektiren önemli hususlardan bir tanesi de sürekli üretim yapılan arazilerde birim alandan alınan verimin git gide azalmasıdır. Musa Bey'e göre toprağın verimsizleşmesinin önüne, hayvansal gübrenin kullanımı sayesinde kısmen de olsa geçilebilir. Ancak bu da kısa vadeli bir çözümdür.⁶⁴

Ekonomisi sadece tarıma dayanan ülkelerdeki ürün fiyatının istikrarsızlığı da bir ülkede sadece tarımsal üretim yapılmayacağına neden olarak sayılmaktadır. Dünya genelindeki üretimin yıldan yıla değişiklik göstermesi fiyat dalgalanmalarına sebep olmaktadır. Bu da tarımsal üretim yapacak kesimin şevk ve cesaretini kırmaktadır.⁶⁵

Bir ülkenin sadece ziraatçı olmaması için yapılması gerekenler Musa Bey tarafından şöyle özetlenmektedir: *eğitimin yaygınlaştırılması, sanayiye dair özel mekteplerin açılması, nakliye araçlarının geliştirilmesi, dâhili sanayiye teşvik edip koruma*. Bunların yapılması durumunda ülke ekonomisinde bir kalkınma husule gelir. Bu da genel zenginliği artırır.⁶⁶ Dolayısıyla bir ülke aynı zaman diliminde hem tarımsal üretim yapabilir hem de sanayiye yönelik mamul madde üretebilir.

Musa Bey Sonrası Liberal İktisada Tepkiler

1906 yılında Ahmet Hazım, Fevaid Şükrü ve Selamet-i Umumiye Kulübü tarafından Başvekâlete gönderilen bir telgrafta ülkedeki dâhili sanayinin gelişmesi ve ahalinin fakr u zaruretten çıkmasının yollarından biri gümrük tarifelerinin artırılması olarak gösteriliyor.⁶⁷ Meclis-i Vükela'da okunan telgraftaki tespitler haklı bulunmuş ve Hariciye Nezareti'ne havale edilmiştir. İlgili konunun Düvel-i Muazzama sefirleri ile görüşülerek halledilmesi, halledilmemesi durumunda da toplanacak konferansta gündem maddesi olması hususunda Nezarete direktifler verilmiştir.⁶⁸ Hariciye Nazırının Sadrazama vermiş olduğu cevapta gümrük tarifelerinin tadili meselesinin zaten konferans programına alındığını, Osmanlı Devleti'ne zararı dokunan gümrük tarifelerinin tadili hususunda ümitli olduğunu bildirmiştir. Ayrıca konferans esnasında Osmanlı temsilcilerine gereken direktiflerin de verilmesi hususunun önemine işaret edilmektedir. Avusturya sefiri ile yapılan görüşmeler neticesinde Avusturya'nın söz konusu gümrük tarifelerinin tadili teklifine sıcak baktığı, buna ek olarak yabancı postahanelerin kaldırılması

⁶⁴ Akyığıtzade, *a.g.e.*,s.29-30.

⁶⁵ Akyığıtzade, *a.g.e.*,s.30-31.

⁶⁶ Akyığıtzade, *a.g.e.*,s.32.

⁶⁷ BOA, BEO. 3441/258063/3.

⁶⁸ BOA, MV. 121/50/1/2.

hususunda yardımda bulunacağı Sadrazama bildirilen hususlardandır.⁶⁹ Bahse konu belge ve yazışmalardan anlaşılacağı üzere gümrüklerde verginin yükseltilmesi, başka bir deyişle usul-i himaye politikasının benimsenmesi en üst düzey devlet kurumları tarafından da gündeme alınmış ve bunun için bazı teşebbüslerde bulunulmuştur.

II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında liberal iktisat politikalarının eleştirilmesinde Musa Bey'in etkisi hakkında elimizde somut veriler yoktur. Ancak, özellikle 1912'den sonra Osmanlı Devleti'nde liberal iktisadi düşünce oldukça fazla eleştiriye maruz kalmıştır. Bu durumun temel nedeni liberal iktisat politikalarının Osmanlı Devleti'ni dışa daha da bağımlı hale getirmesidir. Bu hususta Sultan II. Abdülhamit devrinde ilk eleştiriler Ahmet Mithat Efendi'den gelmişti. İkinci tepki ise daha akademik düzeyde meslekten bir iktisatçı olan Musa Akyiğitzade tarafından geldi. Söz konusu iki tepki de XIX. yüzyılda dile getirilmiştir. XX. yüzyıla girerken Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade'nin attığı temeller daha kurumsal düzeyde dile getirilmiştir.

Liberal iktisadi düşünceye yönelik eleştirilerin kendine yer bulduğu mecralardan biri 1907 yılında İzmir'de yayımlanan Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'dir. 1908 İnkılâbından sonra gazetenin merkezi İstanbul'a taşınmıştır. Gazete kayıtsız şartsız liberal iktisat politikalarının kabul edilmesini eleştirmektedir. İlmli bir himayecilik politikasının uygulanması taraftarıdır.⁷⁰ Ayrıca gazete seçici bir gümrük politikasının gerektiğini dile getirmektedir. Gazete ihtiyaç duyulan ve Osmanlı Devleti'nin sanayisinin gelişmesine araç olarak kullanılacak ürünlerin ithalinin kolaylaştırılması gerektiği düşüncesindedir.⁷¹

1908 sonrası himaye görüşünü savunanlar, Tanzimat'tan beri süregelen gümrük politikalarının köklü bir dönüşüme tabi tutulması gerektiği inancındadırlar. Onlara göre bir an önce yabancı ülkelerle müzakere masasına oturmalı ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik bağımsızlığını temin edecek ticaret antlaşmaları imzalanmalıdır. Zafer Toprak bu görüşte İsmail Safa, Aynizade Hasan Tahsin ve Kontantin Efendi'nin birleştiğini dile getirir.⁷²

Liberal iktisat politikaları savunmasıyla bilinen Mehmet Cavit Bey'in Meclis-i Mebusan'daki muhalifi ise İstanbul mebusu Kirkor Zohrab Efendidir. Zohrab Efendi Mecliste serbest dış ticaret politikalarının ülke

⁶⁹ BOA, BEO, 3449/258619/3/1.

⁷⁰ Bu hususta Musa Akyiğitzade'nin de ilmli himayecilik taraftarı olduğu hatıra gelmektedir. Akyiğitzade, *a.g.e.*, s.39.

⁷¹ Zafer Toprak "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul, 1985, C.1, s.636.

⁷² Toprak, *a.g.m.*, s.637.

menfaatıyla örtüşmediğini, iktisadi bağımsızlığın makul bir himaye⁷³ usulüyle gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüştür. Zohrab Efendi iktisadi açıdan terakki etmiş devletlerin bile kendi ulusal çıkarları için himayeciliği gerek gördüklerinde uyguladıklarını dile getirir.⁷⁴ Kirkor Efendi, Osmanlı Devleti'nde yeni yeni neşvünema bulan sanayi kolları himaye edilmeksizin büyümez düşüncesindedir.⁷⁵

1912 yılından sonra yaygın hayatına başlayan Türk Yurdu, İktisadiyat Mecmuası ve Yeni Mecmua'nın da himayeci görüşleri savundukları görülmektedir. Bu dergiler Alman Tarihçi Okul'un tesirinde kalarak himayeci iktisadi politikalarının Osmanlı Devleti'nin bekası açısından hayati öneme sahip olduğunu belirten yazılar yazmışlardır. Özellikle Parvus Efendi, Tekin Alp, Ziya Gökalp gibi isimler himayecilik fikrinde birleşmişlerdir.⁷⁶

Parvus Efendi(Alexander Helphand) 1911 yılında İstanbul'a gelen Sosyalist bir düşünürdür. Parvus Efendi Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinin mali boyunduruğu altında olduğu tezlerini Türk Yurdu dergisinde dile getirmiştir. Ülkenin iktisaden güçlenmesi için bütçe denkliliğinden ziyade gelirin artırılması gerektiği fikrini işlemiştir.⁷⁷

Tekin Alp, İktisadiyat Mecmuasında Almanların örnek alınarak iktisadi bir kalkınma gerçekleştirilebileceğini içeren yazılar kaleme almıştır. Almanya'da milli iktisadın kurumsallaşmasını sağlayan Friedrich List'ten övgüyle söz edilmiş, uygulanması gereken ekonomik politikaların Alman usulü ekonomi politikalar olduğu dile getirilmiştir.⁷⁸

Ziya Gökalp ise Yeni Mecmua'da Türkçülük sorununu ele alarak Alman ittihatçılığının örnek alınması gerektiğini dile getirmiş, Türklerin ancak bu yolla siyasal bütünlüklerini sağlayabileceklerini iddia etmiştir. Gökalp'e göre Almanlar kültürel birlik, iktisadi birlik ve siyasi birlik aşamalarından geçtikten sonra tam manasıyla ulusal birlikteliklerini sağlamışlardır. Türklerin

---

⁷³ Bu hususta Musa Akyiğitzade ile Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi de aynı düşüncedirler. Bakınız dipnot 70.

⁷⁴ Musa Bey'in de İngiltere ve Hindistan örnekleri vererek aynı doğrultuda görüşler ileri sürdüğünü belirtmiştik. Akyiğitzade, *a.g.e.*,s.27,39-40.

⁷⁵ Toprak, *a.g.m.*, s.637.

⁷⁶ Zafer Toprak, "Milli İktisat", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, C.1, s.740-747.

⁷⁷ Cem Beyaz, *Sosyalist Bir Yazardan Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Sorunlarına Çözüm Önerileri: Alexander Israel Helphand-Parvus Efendi*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s.45-70; Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1965, s.63-66.

⁷⁸ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012,s.108-109.

de yapması gereken bu üç birliğin uygulanmasından başka bir şey olmamalıdır.⁷⁹

Liberal iktisada yönelik yapılan eleştiriler ve zihniyet değişikliğinde Musa Bey'in etkisi nedir? Cevap verilmesi zor bir soru olmasına karşın silik bir etkinin/izin olduğu söylenebilir. Özellikle ılımlı himaye konusunda Musa Bey'den doğrudan bir etkilenmenin olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Şerif Mardin'in de belirttiği gibi Musa Bey'in askeri çevre üzerinde etkisi söz konusudur.⁸⁰ Öte taraftan Musa Bey'in iktisada dair yazmış olduğu bir kitabın Mekteb-i Harbiye'de ders kitabı olarak okutulması bu savı destekler niteliktedir.⁸¹ Ayrıca İzmir İktisat Kongresi'nde gümrük rejiminin belirlenmesine dair bazı maddeler ile Musa Bey'in gümrükler hakkındaki düşünceleriyle benzeşmeler/örtüşmeler bulunmaktadır.⁸² Yine İzmir İktisat Kongresi'nde tarımda makineleşmenin teşvik edilmesi⁸³ de Musa Bey'in çıkardığı gazetede işlediği konulardandır.⁸⁴

Musa Bey'in İktisadi Fikirleri Uygulanabilir miydi?

Başlıktaki soruya cevap verebilmek için Osmanlı iktisadının XIX. yüzyıldaki durumuna bakmak gerekmektedir. XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalizmine eklenme yüzyılıdır.⁸⁵ Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda Avrupa ile olan ticari ilişkileri önceki yüzyıllara göre ciddi bir artış göstermiştir. Avrupa'ya ham ipek, tiftik yünü, pamuk, üzüm, incir, tütün gibi hammadde ihraç edilirken, Avrupa'dan pamuklu, yünlü, ipekli dokumalar, askeri gereçler ile şeker, çay ve kahve gibi tarımsal

⁷⁹ Toprak, *a.g.e.*, s.110.

⁸⁰ Mardin, *a.g.e.*, s.95.

⁸¹ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, s.174-175.

⁸² Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s.39-40.

⁸³ İnan, *a.g.e.*, s.31-32.

⁸⁴ Yazarsız tefrika, "Hayatımızın Ruhu Umur-ı Maliyedir", *Metin Gazetesi*, Sayı: 24, Tarih: 6 Şaban 1326/20 Ağustos 1324.

⁸⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.204-242. Tevfik Çavdar Osmanlı Devleti'nin 19. asrını bir "yarı sömürgeleştirme" yüzyılı olarak ele almaktadır. Tevfik Çavdar'a göre Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin mali durumunu fırsat bilerek borçlandırma yoluna gitmişler, akabinde devletin belirli gelirlerini borçlarına karşılık ipotek ettirerek Osmanlı Devleti'ni kendilerine bağımlı hale getirmişlerdir. Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s.32-48. Benzer bir görüş Gülten Kazgan tarafından dile getirilmiştir. Kazgan, Osmanlı Devleti'nin XIX. asrını yarı sömürge ve çevreleşme süreci olarak ele almaktadır. Kazgan'a göre iktisaden çevreleşen Osmanlı Devleti daha sonra siyaseten de çevreleşmiş ve XIX. yüzyıl boyunca emperyal güçlerin boyunduruğunda kalmıştır. Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi –Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye-*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul, 2004, s.13-37.

ürünler ithal edilmiştir.⁸⁶ Ticari açıdan Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerinin XIX. yüzyıldaki gelişimine örnek vermek gerekirse, XIX. yüzyılın ilk üç çeyreğinde Osmanlı dış ticaret hacmi dört kat artmıştır. Ayrıca yüzyılın başlarında önemsenmeyecek derecede olan yabancı sermaye⁸⁷ akışı 1870'li yılların başlarında 30 milyon sterlini aşmış bir durumdadır.⁸⁸ Bu ticari ilişkilerin yanı sıra 1854 yılında Kırım Savaşı'nın Osmanlı maliyesine ağır bir yük getirmesi Osmanlı Devleti'ni dış borçlanmaya yöneltmiştir. Bunun neticesinde Osmanlı Devleti ilk kez Kırım Savaşı esnasında Avrupalı kreditorlerden borç almayı kabul etmek zorunda kalmıştır. 3 milyon sterlinlik bu borç sözleşmesi Dent, Goldsmid and Company ve Palmer and Company ile yapılmıştır. Bu borca karşılık Mısır'dan alınacak vergiler teminat olarak gösterilmiştir.⁸⁹ Söz konusu borçlanma sadece bununla sınırlı kalmayacak, ekonomik krizler esnasında en sık başvuru kaynaklarından biri olacaktır. Alman borçlarla birlikte XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin ekonomisi Avrupa ekonomisiyle bütünleşerek varlığını devam ettirecektir.

⁸⁶Diren Çakmak, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.75-76.

⁸⁷ Yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ne girişi, yayılması ve Avrupalı devletlerle olan münasebetler doğrultusunda paylarının değişimi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.55-84.

⁸⁸Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi –On Dokuzuncu Yüzyıl–*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.44-45.

Reşat Kasaba Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında kurulan ticari ilişkileri şöyle izah etmektedir: “Pamuk, yünlü tekstiller, tarım ve tarım dışı makineler, demir, kömür, gaz ithalatın çoğunluğunu oluştururken, Osmanlı İmparatorluğu tahıl, pamuk, doğal boyalar, ipek, afyon, çeşitli meyve ve yemişler gibi tipik uç bölge ürünlerini ihraç etmekteydi. İmparatorluğa akan sermayenin %90'ı hükümet borçlarıydı; geri kalan da demiryolu ve benzeri ticaret bağlarını güçlendiren altyapı yatırımlarına aktarılmıştı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Barış Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun devletlerarası sisteme girişi de resmîyet kazanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ile kapitalist dünya ekonomisi arasında kurulan ilişkilerin uzun dönemdeki gelişimi ve yoğunlaşması daha yakından incelendiğinde, iki dönüm noktasıyla ayrılan üç ayrı dönem olduğu görülür. Napolyon savaşlarının sonundan 1840'lara kadar olan dönemde Osmanlı ithalatı ihracatından daha hızlı artış göstermişti ve bu dönemde gerçekleşen yabancı yatırımı yok denecek kadar azdı. İngiltere'nin Osmanlı ticaretindeki payını %400 oranında artması da bu dönemdedi. Yani Osmanlı toprakları dâhil Doğu Akdeniz bu dönemde İngiliz mallarının pazarı haline geldi. Bu konumu hazırlayan iki temel etken vardı. Birincisi, Osmanlıların Fransa ve Avusturya'dan mamül mal alma güçlükleriydi. İkincisi 1838 serbest ticaret antlaşmasıyla daha da liberalleştirilen Osmanlı ithalat sisteminin sınırlayıcı yapıda olmamasıydı. Bu iki etkenin yardımıyla ve Levant Kumpanyası'nın sınırlayıcı tekelini kaldırmasıyla İngiltere 1830'lardan itibaren Osmanlı pazarında Hint tekstillerinin yerini almayı başardı.”

⁸⁹ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.29.

Himaye usulünün uygulanmasının önündeki engellerden birisi de kapitülasyonlardır. Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu zamanlarda lehine iken süreç içerisinde, devletin zayıflaması ile birlikte, aleyhe dönmüştür. Enver Ziya Karal'a göre, yerli sanayinin gelişmesi için yegâne yol himaye usulünün uygulanmasıdır. Ancak bu da mümkün görünmemektedir. Çünkü Osmanlı Devleti XVI. yüzyıldan beri bazı Avrupalı devletlere ticari kapitülasyonlar vermişti. Bu kapitülasyonların ağırlık noktasını gümrük vergileri teşkil etmekteydi. Yapılan antlaşmalara göre gümrüklerde %3 oranında bir vergi alınmaktaydı. 1838'de bu oran %5'e çıkarılmışsa da ciddi bir tesiri olmamış, yabancı mallar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde serbestçe dolaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin tek taraflı olarak gümrük vergilerini yükseltmesi mümkün görünmemekteydi. Bu da himaye usulünün önündeki büyük engellerden birisiydi.⁹⁰ Esasen Osmanlı Devleti Tanzimat'tan sonraki süreçte kapitülasyonların kaldırılması için bazı teşebbüslerde bulunmuşsa da bu başarılı olmamış, süreç olağanüstü bir dönemde –Harb-i Umumi- tek taraflı olarak kaldırılmıştır.⁹¹

Osmanlı ekonomisinin Avrupa devletlerinin ekonomileriyle bütünleşmesinde 1838 Balta Limanı ticaret antlaşmasının da payı olmuştur. İngiltere ile imzalanan antlaşma aynı yıl içerisinde Fransa ile de imzalanmıştır. Sonraki yıllarda anlaşmanın coğrafi kapsamı geliştirilerek diğer Avrupa devletleri de bu anlaşmaya dâhil olmuştur.⁹² Bu anlaşma ile cılız olan yerli sanayi ve üretimin, Avrupalı sermaye sahipleri ile mücadele etme imkânı kalmamıştır. Bu da ülke dâhilinde yerli bir sermayenin oluşmasına olanak tanımamış, dışa bağımlılığı artırmıştır.⁹³

Osmanlı Devleti'nin Batı ekonomisine eklemlenmesinin sonucu olarak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra liberal iktisadî politikaların uygulandığı görülmektedir. İzlenen bu politikalar Batılı devletlerin lehine bir gelişme göstermiş ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin zararına işleyen süreçte Osmanlı Devleti, peyderpey Avrupa iktisadının yayılma ve nüfuz alanı haline gelmiştir.⁹⁴

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl boyunca izlediği liberal iktisat politikaları ticaretin serbestleşmesine, fiyat denetimlerinin kaldırılmasına, özel mülkiyetin gelişmesine neden olmuştur. Ancak bu gelişmeler Batı

⁹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1856-1861*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, Cilt VI, s.216.

⁹¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, s.186-189.

⁹² Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, s.16.

⁹³ Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2013, s.205.

⁹⁴ Çakmak, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi*, s.82.

Avrupa'nın geçirmiş olduğu evrelerin Osmanlı Devleti'nde de görülmesi sonucunu doğurmamıştır. Borçlarını ödeyemeyen, yatırıma dayalı ticaret fazlası oluşturamayan, yatırımı desteklemeyen, üretken olmayan bir ekonomik yapı gitgide büyük güçlerin egemenliğini sürekli kılmıştır.⁹⁵

Himayeciliğin uygulanamamasının bir diğer nedeni ise liberal iktisat politikaların savunuculuğu ile ünlenen Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey'in ekonomik politikaların uygulanmasında ağırlığını liberalizmden yana koymasındır. Uzun dönem Maliye Nazırlığı yapması ve himayeci fikirler karşısında yer alması, himaye usulünün uygulanmasının önündeki en büyük engellerden biri olmuştur.⁹⁶

Sonuç

Akyiğitzade Musa son dönem Osmanlı düşünce hayatında önemli ve farklı bir konuma sahiptir. İktisadi konularda kitap yazmanın yanı sıra gazeteler çıkarmış, değişik memuriyetlerde çalışmış, II. Meşrutiyetin ilanından sonra Ülken'in ifadesiyle “*unutulmuş, fakat değerli bir düşünürdür.*”

Musa Bey, iktisada dair iki kitap telif etmiştir. Çalışmamıza esas olan kitap, *İktisad yahut İlm-i Servet Azadegi-i Ticaret ve Usul-i Himaye* başlığıyla 1896'da neşredilmiştir. Ders kitabı olarak tasarlanmayan kitap, kaleme alındığı dönemde iktisadi politikalar açısından himayeciliğin mi liberalizmin mi uygulanmasının daha faydalı olacağı hakkında bir kanaate sahip olunması için yazılmıştır. Eserde öncelikle himayeci görüşü savunan iktisatçılar ile buna muhalif olan liberallerin görüş ve iddiaları ele alınmıştır. Musa Bey, sonraki alt başlıklarda himayeci görüşün savunusunu yaparak gelişmekte olan ülkelerin neden himayeci önlemler alması gerektiğini tarihi ve güncel örneklerle açıklamaya çalışır.

Akyiğitzade liberal iktisat politikaların uygulanması halinde, birbirine iktisadi açıdan denk olmayan ülkeler arasındaki ekonomik uçurumu daha da artıracığı ve böylece zengin olan devletler lehine bir seyir içerisinde olacağı tezini savunmuştur. Akyiğitzade'ye göre böyle bir rekabet zayıfın mahvolması ile sonuçlanır. Musa Bey, ayrıca ekonomik anlamda bağımlı olan devletlerin politik olarak da bağımlı olduklarını Fas, Marakeş ve İrlanda örnekleri üzerinden açıklayarak ekonomik bağımsızlığın önemini vurgulamıştır. Gelişmekte olan ülke ekonomileri için iktisadi bağımlılığa giden süreçte liberal iktisad politikalarının büyük bir tehlike oluşturduğu

⁹⁵ Çakmak, *a.g.e.*, s.85-86.

⁹⁶ Mehmet Cavit, “Neşriyat-ı Vekayi-i İktisadiye 1” *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Editör-Çevrimyazı Mehmet Kanar, Doğu Kitabevi, İstanbul 2015, Cilt 1, s. 177-178. Ayrıca bakınız aynı eser, “Neşriyat-ı Vekayi-i İktisadiye 3”, s. 367-368.

görüşü eserde göze çarpan önemli tespitlerdendir. Musa Bey, ekonomik bağımlılığın önüne geçmek için de himayeci tedbirlerin uygulanması düşüncesini savunmuştur.

Musa Akyiğitzade, himayeci politikaların ülke istenilen düzeye geldikten sonra kaldırılması gerektiğini ileri sürerek mutlak himayeci görüş yanlısı olmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda himayeci politikalar 5-10 yıllık bir süreci kapsamalıdır. Uzun vadeli himayecilik birtakım sorunlara neden olabilir. Bunlardan ilki üreticilerin sefahate kapılması, ikincisi ise himaye edilen mallara fahiş fiyatlar konulmasıdır. Devletin bu durumlara dikkat edip gereken tedbirleri alması gerekmektedir.

Musa Akyiğitzade tarım-sanayi tartışmalarına da değinmiştir. Bu hususta Alman Tarihçi okulunun tezlerini ve liberallerin görüşleri de eleştirilmiştir. Musa Bey'e göre farklı üretim kollarının aynı dönemde yürütülmesi söz konusu olabilir. Liberallerin iddia ettikleri tarımsal üretim yapan bir ülke sadece tarımsal üretim yapmalı, buna mukabil sanayici olan bir ülke de sanayici kalmalıdır tezi Musa Bey tarafından kabul görmemekte ve eleştirilmektedir. Musa Bey, tarihin hiçbir devrinde böyle bir uygulamanın olmadığını, tarımsal üretim yapan ülkelerin sanayici ülkelere iktisaden bağımlı olduğunu İrlanda-İngiltere örneği üzerinden açıklamaktadır. Akyiğitzade, bir ülkenin hem tarımsal üretim yapılabileceğini, hem sanayiye dair mamul eşya üretilebileceğini hem de ticaret edebileceği görüşünü savunmaktadır.

Musa Bey'in iktisadi alanda himayeci politikaları savunması XIX. yüzyılda yazdığı kitaplarla sınırlı kalmıştır. XX. yüzyıla gelindiğinde özellikle meşrutiyetin tekrar ilan edilmesinden sonra himayeci fikirleri savunan kesimde bir artış olmuştur. Himaye usulünün tatbik edilmesi hususunda *Türk Yurdu*, *İktisadiyat Mecmuası*, *Yeni Mecmua*, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* gibi yayın organlarında yazılar yazılmış ve *Meclis-i Mebusan*'da bu doğrultuda görüşler dile getirilmiştir. Söz konusu yazı ve görüşlerde Musa Bey'in doğrudan etkisini görmek pek mümkün olmasa da dolaylı yollardan etkinin olduğu muhakkaktır. Bütün bunlar bir yana himaye usulünün uygulanması da ancak olağanüstü savaş koşullarında gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl boyunca yaşadığı bazı olaylar "*makale konusu*" fikrin uygulanmasına olanak vermemiştir. Her şeyden önce Osmanlı ekonomisinin kapitalizme eklemelenmesi ve emperyal güçlerin nüfuz sahası olması himaye usulünün tatbikini mümkün kılmamıştır.

Kaynakça

- BOA, BEO, 3449/258619/3/1.
BOA, BEO, 4322/324128.
BOA, BEO. 3441/258063/3.
BOA, DH. SAİD, 63/9
BOA, DH.MUİ. 7/2/27/2.
BOA, DH.MUİ.7/2/27/1.
BOA, İ.DH. 1482/35.
BOA, İ.DH.1479/7.
BOA, İ.TAL. 143/11/3.
BOA, MV. 121/50/1/2.
Acar, M.; Demir, Ö., *Sosyal Bilimler Sözlüğü, Adres Yayınları*, Ankara 2005.
Ahmad, F., *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.
Ahmet Mithat Efendi, *Ekonomi Politik*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1296.
Akçura, Y., *Türk Yılı 1928*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Tarafından Neşr Olunmuştur, 1928.
Arai, M., *Jön-Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
Berkes, N., *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1965.
Beyaz, C., *Sosyalist Bir Yazardan Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Sorunlarına Çözüm Önerileri: Alexander Israel Helphand-Parvus Efendi*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
Çakmak, D., *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2011.
Çankaya, A. *Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, Örnek Matbaası, Cilt III, Ankara 1954.
Çavdar, T., *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970.
Çavdar, T., *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Yayınları, Ankara 2003.
Çavdar, T., *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Uygurluk Yayınları, İstanbul 1982.

- Fındıkoğlu, Z. F., *Türkiyede İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.
- Georgeon, F., *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- İnan, A., *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Musa (Akyiğitzade) ve Eserleri Hakkında Bibliyografik Fiş, Demirbaş no: Bel_Mtf_54347.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1856-1861*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt VI, Ankara 2011.
- Kasaba, R., *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi –On Dokuzuncu Yüzyıl-*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993.
- Kaya, N. “Süleymaniye Kütüphanesi” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 38, Ankara 2010, s.121-123.
- Kazgan, G., *İktisadi Düşünce Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016.
- Kazgan, G., *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi –Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye-*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul 2004.
- Kıray, E. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Kurat, A.N., “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri 1917 Yılına Kadar”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, S. 3-4, Ankara 1966, 1-91.
- Mardin, Ş., *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Mehmet Cavit, “Neşriyat-ı Vekayi-i İktisadiye 1” *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Editör-Çevrimyazı Mehmet Kanar, Doğu Kitabevi, Cilt 1, İstanbul 2015.
- Metin Gazetesi, Sayı: 32, Tarih 14 Şaban 1326/28 Ağustos 1324.
- Musa Akyiğitzade *İlm-i İktisad veyahut İlm-i Servet Kavaid-i Mühimme-i İktisadiyeyi Havidir*, Pangaltıdaki Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1316.
- Musa Akyiğitzade, *İktisad yahut İlm-i Servet Azadegi-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, Karabet Matbaası, İstanbul 1314.
- Okay, C., *Türk Derneği*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- Pamuk, Ş., *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Pamuk, Ş., *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015

- Sayar, A. G., *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- Sayar, A. G., *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- Skousen, M. *İktisadi Düşünce Tarihi: Modern İktisadın İnşası*, Çev. Mustafa Acar, Ekrem Erdem ve Metin Toprak, Ayrıntı Yayınları, Ankara 2016.
- Taymas A. B., *Kazan Türkleri –Türk Tarihini Hazin Yaprakları-*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1966.
- Thornton, P., *Büyük Ekonomistler*, Çev. Hande Koçak, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Toprak Z., *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Toprak, Z., "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul, C.1, 1985, s.635-640.
- Toprak, Z., "Milli İktisat", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul, C.1, 1985, s.740-747.
- Tunalı, R., *İktisadi Düşünce Tarihi*, Bilim Teknik Yayınevi, Ankara, 2011.
- Tunaya, T. Z., *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İletişim Yayınları İstanbul 2011.
- Türkoğlu, İ., "Musa Akyiğitzade" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 31, Ankara 2006, s.213-214.
- Ülken, H. Z., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Yazarsız tefrika, "Hayatımızın Ruhu Umur-ı Maliyedir", *Metin Gazetesi*, Sayı: 24, Tarih: 6 Şaban 1326/20 Ağustos 1324.